

VARGA ZSUZSANNA

Fél lábbal a földön, fél lábbal az iparban...

(A kétlakiakról szóló diskurzus főbb fordulópontjai az államszocializmus időszakában)

Az ipari munkásság 1945 utáni létszám-bővülésének egyik fő forrása a mezőgazdasági népesség volt. A mezőgazdaságból az iparba való átlépés azonban sokszor nem kapcsolódott össze a városba való áttelepüléssel. Ebből következően Magyarországon az 1960-70-es évekre az ipari munkásság meghatározó sajátosságává vált, hogy megközelítőleg a fele falun élt.¹ E sajátos – hol kétlakinak, hol ingázónak, hol falusinak nevezett – réteg helyzetével sokat foglalkozott a mindenkori hatalom.² Ennek a diskurzusnak a teljes áttekintése messze meghaladná a jelen tanulmány terjedelmi kereteit, éppen ezért most csak arra vállalkozom, hogy felvázoljam a hatalmi diskurzusban bekövetkező főbb fordulópontokat.

I.

A kiindulópont bemutatására a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) főtitkárának, Rákosi Mátyásnak egyik korabeli beszédét választottam. 1950 végén az Országos Bányászértekezleten felszólalva igen nagy figyelmet szentelt a kétlakiaknak. A probléma lényegét így fogalmazta meg, „[...] miért vagyunk ellene annak, hogy az ipari munkás egyben földműves is legyen.”³

¹ Andorka 1979: 83., Valuch 2001: 226-227.

² A kétlakiság szó szerint a kettős lakást, valójában a lakóhely és a munkahely kettősségét, egymástól való elkülönülését jelentette. Ennek egyik esete az volt, amikor mezőgazdasági főfoglalkozásúak más népgazdasági ágakban, illetve a mezőgazdaság állami szektorában dolgoztak, avagy amikor az iparban, kereskedelemben stb. dolgozó főfoglalkozásúak földterülettel rendelkeztek, és mezőgazdasági tevékenységet is folytattak. A Rákosi-korszakban a kétlakiság azért vált megbélyegző, negatív címkévé, mert a hatalom olvasatában ez a réteg a földmagántulajdona miatt fél lábbal még a kapitalizmusban élt, s ezáltal megbízhatatlannak számított.

³ Rákosi 1951: 169.

A hivatalos ideológiát teljes egészében tükröző magyarázat Rákosi tolmácsolásában így hangzott. „Az a körülmény, hogy földje van és otthon is dolgozik, utána a gyárban vagy a bányában is dolgozik, zavarja őt a bányában, zavarja őt a földművelésben is. És a zavarás nem egyszer demoralizálja. Például az álbetegek zöme az ilyen kétlaki munkásból kerül ki, aki mondjuk aratás idején, vagy szüret idején „megbetegszik” és amellett, hogy a krumpliját felszedi, vagy leszüretel, még az államtól jogtalan táppénzt is húz érte. De nem is ez a legnagyobb baj. Súlyosabb hiba az, hogy akkor is, amikor dolgozik, szakadatlan rohanás az élete. Alig tette le a csákányt, máris rohan, mert ott hon várja a föld. Nem tudja kipihenni magát, szakadatlanul fáradt, nem tud a családjával rendesen foglalkozni, fáradt a munkán, s a legtöbb baleset vele történik. Hasonló a helyzet a vasutasoknál: ott is azzal van a legtöbb baleset, akinek földje van, aki kifárad a kettős munkától, emiatt elalszik, vagy anynyira kimerült, hogy nem tudja a figyelmét a fontos munkára megfelelően összpontosítani.

A mi kifogásunk ezen túlmenőleg azonban az, hogy az ilyen munkás elmarad a proletariátus általános fejlődésétől. Nem jár iskolába, nem hallgatja meg a gyűléseket, nem megy a szemináriumra. Csak arra gondol, hogy minél hamarabb hazamenjen és túrhassa a földjét. Természetesen így maga sem fejlődik és visszahúzza az egész munkásosztály fejlődését.”⁴

Az idézett Rákosi beszéd tartalmazta gyakorlatilag az egész „bűnlajstromot”, amit az MDP vezetése a kétlakiakhoz társított. A következő szöveg majd egy évtizeddel későbbi, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) központi lapjában, a *Népszabadság*ban jelent meg *Kétlakiak* címmel.⁵ Az újságíró arra kereste a választ, hogyan élnek, hogyan dolgoznak azok a parasztcsaládok, amelyeknél valamelyik családtag a gazdálkodás mellett ipari üzemben, állami gazdaságban, vagy éppen gépállomáson helyezkedett el, tehát munkásként dolgozott.

„Általános tapasztalat az, hogy az üzemben nem tartoznak a törzsmunkások közé. Az üzemi munka után »második műszakot« kezdenek, kisebb-nagyobb földjükön. Így nincs idejük társadalmi életre, művelődésre, kulturálódásra. Lényegében egyik napjuk úgy telik el a másik után, hogy dolgoznak, utaznak, újra dolgoznak, utaznak, esznek és alusznak. Nem véletlen, hogy nem érdekli őket a munkaverseny, a termelékenység növelése, az önköltség csökkentése, a munkafegyelem betartása – a szocialista üzem mindmeganyai problémája.”⁶ A cikk szerzője szerint, mivel a kétlaki munkások már eleve fáradtan érkeznek a munkahelyre, ezért kevesebb a keresetük is, mint a törzsmunkásoknak. Hozzáfűzte azt is: „[...] a kétlakiak rontják a munkafe-

⁴ Rákosi 1951: 169.

⁵ Major 1959: 7.

⁶ Major 1959: 7.

gyelmet: a nagy mezőgazdasági munkák idején egyszerűen otthon maradnak. Ha nem kapnak szabadságot, akkor orvosi bizonyítvánnyal igazolják, hogy betegek voltak.” Ezek után azt a kérdést tette fel az újságíró: milyen teljesítményt érnek el a mezőgazdaságban? „A kétlakiak kettős lekötöttsége itt is erősen érezteti a hatását. Nem dolgoznak szakszerűen a földjeiken. Gazdaságuk gondját a legtöbbször a feleség és a gyerekek viselik. Mezőgazdasági felszerelésük hiányos, nem tudják időben végezni a soronlévő munkákat. [...] Mivel gyérszámú az állatállomány – a talajerő utánpótlására igen kevés istállótrágya jut és műtrágyát is elenyésző mennyiségben használnak. [...] Nem csoda, hogy alacsonyak a termésátlagaik.”⁷

A cikk nem korlátozódott pusztán a gazdasági problémák felsorolására, hanem érintetett azt is, mennyire elmaradott a kétlakiak politikai és kulturális tájékozottsága. A magyarázatot abban jelölte meg, hogy ezek a dolgozók sem az üzemben, sem a községükben „nem élnek szervezett társadalmi életet.” Azaz nem tagjai a pártnak, a szakszervezetnek, illetve az ifjúsági szervezetnek sem. Szó esett arról is, hogy „a „második műszak” miatt otthon sem jut idejük újságok, könyvek olvasására, azaz kulturált szórakozásra. Az újságíró végül arra is felhívta a figyelmet, hogy a kétlaki életforma még a gyerekekre is kihat, a pedagógusok szerint a leggyengébb tanulók a kétlaki családokból kerülnek ki, mivel a szülők nem tudnak kellően foglalkozni velük.

A két idézett szöveget majd egy évtized, s benne az 1956-os forradalom választja el egymástól. Közismert, hogy a kádári vezetés épp ’56 tapasztalatai miatt kezdettől nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy másképpen viszonyuljon a munkássághoz, mint az elődpárt.⁸ Számos korabeli nyilatkozatot lehetne idézni, amelyben az MSZMP vezetői kifejezték, hogy a párt politikáját a munkásosztály alapvető és távlati érdekeinek kell vezérelniük, és a szocializmus építése nem mehet a széles néprétegek, különösen nem a munkásosztály életszínvonalának rovására. A munkássághoz való viszony javítását nemcsak béremeléssel akarták elérni, hanem azzal is, hogy 1958 elején országos hatáskörű vizsgálat tárgyává tették a munkásosztály helyzetét, azért, hogy az így összegyűlt tapasztalatok alapján formálják a továbbiakban a párt munkáspolitikáját.⁹

Áttekintve az 1958-as munkásosztály vizsgálat főbb megállapításait, szembetűnő, hogy az MDP politikájától való hangsúlyozott elhatárolódás elenére a kétlakiakkal kapcsolatos hivatalos diskurzus semmit sem változott. A Politikai Bizottság számára készített összefoglaló jelentés így jellemezte ezt a réteget: „[...] sajátos helyzetüknél fogva a kistulajdonosi mentalitást képviselik az üzemben, gondolkodásuk, életmódjuk sokban elüt a városi és a

⁷ Major 1959: 7.

⁸ Pittaway 2005: 453–471.

⁹ Földes 1993: 60–61.

telepeken élő munkásokétól. Többségük sem az üzem, sem a falu politikai és társadalmi életében nem vesz részt, részben mert sokat utazik, és mert földje is leköti. Politikai kérdésekben tájékozatlanok, az ellenséges propaganda könnyen hat rájuk.”¹⁰

Joggal merül fel a kérdés, miért maradt fenn a munkásság e jelentős csoportjának negatív megítélése 1956 után is? A válasz abban rejlik, hogy a hatalomnak volt egy olyan megoldatlan feladata, amelynek megvalósítását jelentős mértékben akadályozta a kétlaki munkásság. Ez a feladat a kollektivizálás volt, amelynek során az egyéni gazdálkodást szovjet mintára szerveződő, közös gazdálkodást folytató nagyüzemekkel (elsősorban termelőszövetkezetekkel) akarták felváltani. Az egyéni gazdák részéről azonban olyan nagy ellenállás mutatkozott, hogy az 1950-es évek első felében MDP által kezdeményezett két kollektivizálási kísérlet kudarcot vallott.¹¹

A pártvezetés keserűen szembesült azzal, hogy a paraszti ellenállás nemcsak azoknál jelentkezett elemi erővel, akiknek úgymond sok veszténivalójuk volt, pl. a kuláknak bélyegzett gazdag parasztoknál, hanem az olyan törpe- és kisbirtokosoknál is, akik a mezőgazdaságon kívüli bémunkavállalás révén már fél lábbal az iparban álltak.¹² A hivatalos ideológia szerint éppen a kétlakiak kellett volna, hogy leghamarább megváljanak a földjüktől, a tsz-szervezés során azonban kiderült, hogy épp ők ragaszkodtak a legmáskacsabban a tulajdonukhoz. Sem a kettős adóztatás, sem az adminisztratív nyomásgyakorlás nem vezetett eredményre az esetükben.¹³

A bányászatban, építőiparban, nehéziparban, vasútnál, stb. munkát vállaló szegényparaszti rétegek földhöz való ragaszkodást az magyarázza, hogy első generációs munkásként nem igazán jutottak jól fizető munkahelyekhez. Általában segéd vagy betanított munkássá váltak.¹⁴ Ezt viszont azzal ellensúlyozták, hogy megtermelték az önellátásukat fedező élelmiszer mennyiséget, így erre már nem kellett költeniük.

Ez a kétlaki élet az 1950-es évek első felében egyre vonzóbbá vált a több földdel rendelkező paraszti rétegek számára is, mivel a birtokméret alapján progresszíven kivetett adó- és begyűjtési terhek miatt a mezőgazdaságból

¹⁰ Magyar Országos Levéltár [a továbbiakban: MOL] M-KS-288. f. 5. cs. 95–96. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1958. szeptember 23-án tartott üléséről. 1. napirend: Jelentés a munkásosztály politikai, gazdasági, kulturális helyzetéről és vezető szerepének érvényesüléséről.

¹¹ Farkas 2010; Nagy 2009; Ö. Kovács 2012; Szakács 1998: 330–343.; Varga 2006: 223–239.; Závada 1991.

¹² A különböző szerveknél egyidejűleg többféle definíció, s ennek megfelelően többféle számadat volt használatban a kétlakiakra vonatkozóan. Az 1958–59-es dokumentumok alapján 600 000 és 650 000 között valószínűsíthető a létszámuk. Pápai 1968: 106–111.

¹³ Erdei 1986: 63–64.

¹⁴ Kemény 1972: 41–42.

megélni alig tudtak. Ez a maga-ura paraszti réteg korábban lenézte a kétlaki családokat, hiszen nem rendelkeztek annyi földdel, amiből az egész család megélt volna bér munka vállalása nélkül. Az 1950-es évek agresszív parasztellenes politikája közepette számukra is elfogadható túlélési stratégiának bizonyult a kétlakiság vállalása. Egyrészt a biztos havi jövedelem miatt, másrészt pedig azért, mert az ipari dolgozókat megillető társadalombiztosítási szolgáltatásokat az egész család élvezhette.¹⁵

Ez volt az a paraszti tapasztalat, amelynek újjáéledésével a kollektivizálás befejezésére készülő kádári vezetésnek is számolnia kellett. Az átszervezés első hónapjai igazolták az előzetes aggodalmakat. Az 1958-59 telén indított téjesztési kampány azt mutatta, hogy a választ elé állított kétlaki továbbra is kitartott a földmagántulajdona mellett, oly módon, hogy az iparban, stb. dolgozó családfő megtartotta munkahelyét, s valamelyik családtag pl. feleség belépett a földdel a tsz-be.¹⁶ A föld így közös használatba került, de jogilag továbbra is a család magántulajdonában maradt.

A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint az első kampány következtében 1959 folyamán több mint 50 ezer fő hagyta el a mezőgazdaságot, ami azt mutatja, hogy a kétlakiak példáját tömegesen követni kezdték a birtokos paraszti családok is.¹⁷ Az ipar olyan nagy mennyiségben igényelt még ekkor is új munkaerőt, hogy aki ki akart lépni a mezőgazdaságból, az bizonyosan el tudott helyezkedni az ipar, az építőipar vagy a szolgáltató szektor valamely területén.¹⁸ Városba költözni viszont már jóval kevesebb embernek sikerült, tehát a kollektivizálással összefüggésben tömegessé vált az ingázó vagy a napi bejáró életforma.¹⁹

Ez a tendencia a következő években még intenzívebben folytatódott: olyan gyors ütemben távozott a legértékesebb (férfi) munkaerő a mezőgazdaságból, hogy a veszteséget a gépesítés hosszú ideig nem tudta pótolni.²⁰ A mezőgazdaságban mutatkozó munkaerőhiány, s főleg a várható termés-kiadás volt az az érv, amivel a formálódó agrár-lobbi, Fehér Lajos és társai befolyásolni tudták a kétlakiakkal kapcsolatos hivatalos felfogást.²¹ Olyan megol-

¹⁵ Varga 2006: 229-232.

¹⁶ MOL M-KS-288. f. 28. cs. /1959/ 3. ő.e. A Központi Bizottság 1958. decemberi határozatának végrehajtása a megyékben.

¹⁷ Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején 1963: 147.

¹⁸ Honvári 2006: 343-350.

¹⁹ Belényi 2009., Böhm – Pál 1985.

²⁰ MOL M-KS-288. f. 17/5. ő. e. A Központi Statisztikai Hivatal feljegyzése a paraszti családok és a paraszti népesség számának alakulásáról. 1960. november.

²¹ Kiemelt figyelmet érdemel a Fehér Lajos vezette KB Mezőgazdasági Osztály kétlakiakkal kapcsolatos országos hatáskörű felmérése. MOL M-KS-288. f. 28. cs. /1959/ 1. ő.e. Jelentés "a kétlakiság politikai, gazdasági problémái, különös tekintettel a mezőgazdaság szocialista átszervezésére" tárgyú vizsgálat eredményeiről.

dások bevezetését, illetve elterjesztését javasolta a Fehér Lajos által irányított Mezőgazdasági Osztály, amellyel a tsz-ből származó jövedelem elérhette azt a szintet, amit a kétlakiak számára addig a kis gazdaságuk biztosított.²² Az a tény, hogy az 1959. évi 7. sz. tvr. a háztáji gazdaság területét felemelte 1 kh-ra, s garantálta a jogosultságot, továbbá bevezette a pártoló tagság intézményét, mind-mind fontos lépést jelentett a kétlakiak megnyerésére.²³

II.

A kollektivizálás 1961-es befejezésekor a korábbi 1 600 000 egyéni gazdaságból mindössze 160 000 maradt,²⁴ ami a hivatalos diskurzusban úgy jelent meg: megszűnt a sokat bírált kétlakiság abban az értelemben, hogy az iparban, építőiparban, szolgáltatásban dolgozó falusiak többsége korábban egyéni gazdálkodást is folytatott. Ugyanakkor 1961-re az is nyilvánvalóvá vált, hogy elterjedt egy olyan családi alkalmazkodási stratégia, amely végül is fenntartotta a kétlaki életet, de már olyan módon, hogy általában a családfő a mezőgazdaságon kívül munkásként, vagy alkalmazottként dolgozott, míg a feleség vagy egy másik családtag tsz-taggá vált, s az őt megillető háztáji gazdaságot közösen művelte a család.²⁵ A falui munkásság tehát tömegesen bekapcsolódott a második gazdaságba.²⁶

A kádári vezetés – Fehér Lajosék érvelése nyomán – belátta, hogy a falusi családok több lábra állása előnnyel jár az állam számára is, hiszen a falun élő munkásság a háztáji vagy kiegészítő gazdaságban megtermelte az ennivalóját, így nem szorult a központi készletekre. Mindazonáltal ez a nagyszámú, faluról bejáró ipari munkásság nem igazán illett bele a munkásosztályról kialakított ideálképbe.²⁷ Ezért a hivatalos diskurzusban azt hangoztatták, hogy ez az új kétlaki életforma, melyben az ipari munkás rohan haza a háztájit művelni, átmeneti jelenség, s idővel eltűnik majd. Olyan bőséges lesz az élelmi-

²² A kétlakiak többsége 1 kh alatti, s egy kisebb hányada 1-3 kh közötti földterülettel rendelkezett. Erdei 1986: 54-55.

²³ TRHGY, 1959: 141., 145-148., 425-430.

²⁴ Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején 1963: 173.

²⁵ Varga 2009: 1-27.

²⁶ Jelen esetben e fogalom alatt a tsz-tagok háztáji gazdaságaiban, a tsz-alkalmazottak kiegészítő gazdaságaiban, az állami gazdasági dolgozók illetményföldjein és más kistermelők gazdaságaiban folyó gazdálkodást értjük. Habár limitálták mind a területét, mind a háztájiban tartható állatállomány nagyságát, a jelentősége mégis abban volt, hogy a tsz-tag maga dönthette el, hogy az adott évben mit termeszt, hány állatot nevel, s azt is, hogy a háztáji terményeivel mihez kezd: önellátásra fordítja, netán eladja az állami felvásárlónak, vagy a piacon értékesíti. Andorka 1979: 101-118., Gábor – Galasi 1981: 63-83.

²⁷ Tóth 2008: 50-75.

szerellátás a nagyüzemi termelés révén, ami feleslegessé teszi, hogy a háztáji gazdasággal bajlódjanak. Az is megfogalmazódott, hogy a városi nagyüzemi munkássággal való napi érintkezés révén a faluról bejárókban is felerősödik majd az igény egy kulturált életforma iránt, amelyben a szabadidőt önképzésre, igényes szórakozásra fordítják, ahelyett, hogy az állatokkal, földdel bajlódnának.

Az 1960-as évek során végbemenő társadalmi változások azonban nem igazodtak az ideológiai elvárásokhoz. Azok a falusi munkások, akiknek családjában volt egy mezőgazdasági kereső is, a kezdeti hátrányos helyzetükből (hosszú utazási idő, a korábbi családi munkamegosztás felborulása stb.) egyre inkább előnyt tudtak kovácsolni. Tudomásul vették, hogy az üzemekben nem tudtak olyan jó érdekérvényesítési helyzetbe jutni, ami kihatott volna a keresetükre.²⁸ A második gazdaságba való bekapcsolódás révén viszont el-lensúlyozni tudták a hivatalos munkahelyről, az első gazdaságból származó szerényebb jövedelmet. Így a családi bevételi források az átlagos két kereső révén valójában három forrásból tevődtek össze: egyrészt az eljáró kereső révén hazahozott bérből, illetve fizetésből, másrészt pedig a faluban, a családtagokkal együtt megtermelt kétfajta (tsz és háztáji) jövedelemből.²⁹

Nem meglepő, hogy az évtized végére a kettős foglalkozású falusi családok átlagos jövedelme meghaladta mind a tsz-paraszság, mind az ipari munkásság átlagát. Ebben nagy szerepet játszott, hogy a mezőgazdasági reformintézkedések következtében a tsz-ben dolgozó családtag mind a közös, mind a háztáji gazdaságból növekvő jövedelemre tett szert. Ebből a gazdaságba alig forgattak valamit vissza, s mivel az önellátásuk biztosított volt, így a családi bevétel nagyobb részét fogyasztási célú beruházásokra tudták fordítani. Tartós fogyasztási cikkeket kezdtek vásárolni, s emellett sokan házépítésbe, felújításba kezdtek.³⁰

Mindeközben a klasszikus városi ipari munkásság úgy érezte, az ingázó, faluról bejáró betanított és segédmunkások életszínvonala gyorsabban nő, mint az övék.³¹ Nemcsak a tartós fogyasztási cikkek vásárlásán mérték ezt le, hanem azon, hogy falun ekkoriban lendült fel a családi házak építése. A közérzetüket tovább rontotta a szolgáltatói, kisipari-szövetkezeti munkásság jövedelmi helyzetének gyorsabb javulása is. 1957 után a szakmunkás-réteg folyton azt hallotta a politikusoktól, hogy a pártvezetés elkötelezte magát a munkás-élet-

²⁸ Ladányi 1977: 28-41.

²⁹ Ezek aránya nagyban függött attól, hogy távolsági vagy napi ingázó volt-e a családfő. A vidéki ipartelepítés és a tsz-ek mellékiüzemági tevékenységének fejlődése révén egyre több lehetőség nyílt arra, hogy napi bejárással oldják meg az ipari munkavállalást. Böhm – Pál 1985: 84-103.

³⁰ MOL M-KS-288. f. 15. cs. 188. ő. e. A KSH jelentése a jövedelmi színvonal és jövedelem-szóródás alakulásáról az 1967-1969 években.

³¹ Bartha 2009: 78-100.; Pittaway 2005: 453-471.

színvonal folyamatos emelésére, ugyanakkor a mindennapokban azzal szembesült, hogy csak túlórázással tudta megvásárolni a vágyott fogyasztási javakat, s bár nagy erővel folyt a tizenöt éves lakásépítési program, a lakáshoz jutás még mindig sokak számára elérhetetlen volt. A Népszabadsághoz vagy éppen a Magyar Televízióhoz beérkezett panaszos levelekben visszatérő téma volt, hogy míg „[...] egy tsz-család egy-két év alatt összegyűjt annyit, hogy egy szép lakást tud építeni saját erejéből. Ugyanaddig az üzemi ipari dolgozó általában csak úgy tud építeni, ha egy életre szóló kölcsönt vesz.”³²

A nagyipari szakmunkás-réteg elégedetlensége csak fokozódott az új gazdasági mechanizmus bevezetését követően. Különösen frusztrálta őket az 1969-ben bevezetett új nyereség-érdekeltségi rendszer, amelyben a vezetők az éves bérük 80%-át, az átlagos munkavállalók viszont csupán éves bérük 15%-át kaphatták meg nyereségként.³³ A munkások elégedetlensége miatt gyorsan bekövetkezett a korrekció, 1969 nyarán a vállalati vezetők nyereségét az összes jövedelmük átlag 20-25 százalékában limitálták.³⁴ Ez az egész konfliktus igencsak kínos volt mind a párt-, mind a szakszervezeti apparátusnak, hiszen ők voltak felelősek a munkásosztály érdekeinek védelméért. Közös érdekük volt mielőbb elterelni a figyelmet az említett feszültségről. Ez a szituáció kiváló lehetőséget teremtett a párton belüli reformellenes erőknek, hogy a munkásság körében jelentkező elégedetlenséget összefüggésbe hozzák az új gazdasági mechanizmussal. A pártvezetésen belüli reformellenes erők már 1969-70 folyamán szóvá tették, hogy a nagyipari munkásság életszínvonala nem alakul úgy, ahogyan az a társadalom vezető osztálya esetében várható lenne. A nehéz-ipari lobbik pedig azzal járult hozzá a diskurzushoz, hogy eleinte burkoltan, majd egyre nyíltabban megfogalmazta: a mezőgazdaságba áramló beruházások, s közvetve a tsz-parasztok egyre látványosabb mértékű gyarapodása miatt nem alakult jobban a munkásság életszínvonala.³⁵

Nyers Rezső így emlékezett vissza erre a szándékos hangulatkeltésre. „Folyamatosan azt hangoztatták, hogy a munkás-életszínvonal romlik, a munkások egyre nagyobb számban hagyják ott a nagyüzemeket és mennek a szövetkezeti üzemekbe. Persze voltak ilyen vélemények is, de a jelentések lényegében ezt értékelték és tüntették fel úgy, mint a többség véleményét. Ráadásul az elégedetlenséget a reform liberalizáló intézkedéseinek elutasítására transzformálták, azt sugallva, hogy a közvélemény szerint bizonyos visszaközpontosítással, a piac korlátozásával javítani lehetne az életviszonyokat.”³⁶

³² MOL M-KS-288. f. 21. cs. /1969/ 29. ő. e. A Népszabadság Szerkesztő Bizottság feljegyzése a munkásosztály helyzetével foglalkozó levelekről. 1969. szeptember 2.

³³ Berend 1988: 280-282., Soós Károly Attila 1988: 89-110.

³⁴ Vass 1974: 373-375.

³⁵ Földes György 1989: 104-111.

³⁶ Huszár 2004: 309.

Addig, amíg a pártvezetés reformpárti volt, csak korlátozottan érvényesült e támadások hatása. Jól mutatja ezt a pártközpont Párt- és Tömegszervezetek Osztálya által 1969-ben kezdeményezett munkásosztály-vizsgálat kimenetele. Arra hivatkozva, hogy eltelt tíz év az 1958-as munkásosztály-határozat óta, kezdeményezték a munkásosztály helyzetének országos felülvizsgálatát.³⁷ Habár az Osztály által készített összefoglaló kemény kritikát tartalmazott a mechanizmus-reformmal kapcsolatban, a Politikai Bizottság elé kerülő előterjesztés végül nem emelkedett határozattá, csak állásfoglalásként jelent meg.³⁸ A fordulatra 1971-72 fordulójáig kellett várni. A kádári vezetés, részint a lengyel események, részint az erősödő moszkvai kritikák hatására a reform lefékezése mellett döntött, s egyúttal felvállalta, hogy a városi nagyipari munkásság fokozott védelemre szorul.³⁹ Ez a hangnem-változás hamarosan érzékelhetővé vált a sajtóban. Példaként a párt központi lapjából választottam egy cikket 1972 elejéről.

A *Népszabadság* újságírója a Beloiannisz Híradástechnikai Gyárban beszélgetett olyan munkásokkal és műszaki dolgozókkal, akik egyben párttitkárok, alapszervi agit.-prop. titkárok, pártbizalmik voltak. Arról kérdezte őket, hogy mi a véleményük a jövedelmek, a keresetek differenciálódásáról, s annak társadalmi, politikai hatásairól. A gyári munkások azt nehezményezték leginkább, hogy az üzemén kívüli legális kereseti lehetőségek – részint a kisiparosoknál és kiskereskedőknél, részint egyes szövetkezetekben – sokkal kedvezőbbé váltak, s emiatt sok jó munkást csábítottak el a Beloianniszgyártól is. Felsorolták, hogy az egyik kilépett műszaki dolgozó vásárolt egy kötőgépet és önállósította magát, egy másik kisiparosnál helyezkedett el, a harmadik pedig benzinkutas lett, ahol jól keresett ugyan, de nem használta mérnöki tudását. Az egyik alapszervi párttitkár így összegezte a munkások véleményét. „*Nem szabadna nálunk így kettészakítani a világot.*”⁴⁰ Az újságíró a következőképpen értelmezte ezt a tömör mondatot: „A munkás úgy érzi, hogy van egy világ, az ő világa, amelyben keményen, becsületesen meg kell dolgozni minden forintért és van egy másik világ, ahol nem annyira a több, a jobb munkával, mint inkább a helyzeti előnyök, az ügyeskedés, a mások rovására történő élésködés révén, sokkal könnyebben lehet boldogulni, akár meggazdagodni is.”⁴¹ A cikk foglalkozott azzal is, hogyan számolnák

³⁷ MOL M-KS-288. f. 21. cs. /1969/25. ő.e. A munkásosztály helyzetéről szóló MSZMP KB 1958. október 16-i határozat végrehajtásának tapasztalatai.

³⁸ MOL M-KS-288. f. 5. cs. 509. ő.e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1970. január 13-án tartott üléséről 1. napirend: Jelentés a munkásosztály helyzetéről szóló 1958-as KB-határozat végrehajtásáról, a munkásosztály jelenlegi helyzetéről.

³⁹ Varga 2010: 451-455.

⁴⁰ Faragó 1972: 5.

⁴¹ Faragó 1972: 5.

fel a munkások a kirívó egyenlőtlenségeket. Az általuk javasolt intézkedések egyrészt a vagyoni, jövedelmi aránytalanságok korlátozására, másrészt pedig a differenciáltabb, ösztönzőbb üzemi bérezési rendszer kialakítására irányultak.

A nagyipari szakmunkások érdekeit szem előtt korrekcióra, – mint tudjuk – nem kellett sokat várni. Az 1972. november 14-15-i KB-ülésem intézkedések sorát határozták el.⁴² Ezek első pillantásra az egész ipari munkásság helyzetének javítására irányultak, ha azonban közelebbről szemügyre vesszük pl. a bérintézkedéseket, akkor rögtön kiderül egy fontos különbségtétel. A szakmunkásoknak eleve kétszer akkora béremelést irányoztak elő, mint a betanított és segédmunkásoknak.⁴³ Ha felidézzük, hogy az 1970-es évek elején az összes betanított munkás 60%-a, a segédmunkásoknak pedig 78%-a falun élt, akkor egyértelmű, hogy a pártvezetés nem egyforma mércével mérte az ipari munkásság különböző csoportjait.⁴⁴

III.

A reform visszafogására éppen akkor került sor, amikor a világgazdasági változások (1973-as első olajárrobbanás) miatt minden korábbinál nagyobb szükség lett volna a hatékonysági, gazdaságossági követelmények érvényesítésére. Miközben a nyugati országok energiatakarékossággal, majd technológiai és munkaszervezeti forradalommal reagáltak az olajárrobbanás kihívásaira (pl. elektronika, biotechnika stb. terén), addig Magyarországon a beruházások többségét továbbra is a csökkenő hatékonyságú bányászat, a rendkívül energiaigényes villamosenergia-ipar és a kohászat kapta. Az olcsó nyugati hitelekkel beindított újabb nehéziparosítási hullám során tehát elmaradt a strukturális alkalmazkodás.⁴⁵

A világgazdasági viszonyok átrendeződésére adott válasz elhibázottságát mutatja az is, hogy éppen az a szektor került „össztűz” alá az 1970-es évek első felében, amelynek gazdasági szereplői (a tsz-ek) a hatékonyságra, a piaci szemlélet érvényesítésére törekedtek. A reformellenes erők számára éppen ezek a törekvések tűntek veszélyesnek a szocializmus további fejlődése szempontjából. Az érvelésük úgy szólt, hogy a szövetkezeti szektor „vadhajtása-

⁴² MOL M-KS-288. f. 4. cs. 119-120. ő.e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1972. november 14-15-én tartott üléséről.

⁴³ MOL M-KS-288.f. 15. cs. 242. ő.e. Jelentés az ipari, építőipari munkások és művezetők központi béremeléséről, valamint a bérszabályozás részleges módosításáról. 1973. február.

⁴⁴ Andorka 1979: 83.

⁴⁵ Honvári 2006: 459-464.

inak” (háztáji, melléküzemág) visszanyesése a szocializmus alapját képező nagyüzemi munkásság érdekében történik.⁴⁶

A valóságban azonban e kampány következményei a munkásságot is igen csak kedvezőtlenül érintették. A falusi munkások családjai például azonnal megérezték a háztáji gazdaság megemelt adóját, hiszen ahogy már utaltunk rá, a megélhetésükben igen fontos szerep jutott a háztáji és kisegítő gazdaságokban folytatott kistermelésnek. Érthető, hogy a kedvezőtlené váló feltételek között sokan lecsökkentették kisgazdaságuk termelését, ami rövid időn belül húshiány megjelenéséhez, valamint a zöldség- és gyümölcsellátás zavaraihoz vezetett. Ez pedig már a városi munkásság ellátásában is komoly gondokat okozott. Mivel a Kádár-rendszer társadalmi legitimációja döntően az életszínvonal-politika teljesülésétől függött, ezért az ellátási problémák jelentkezésével szembesülve, az évtized második felében a pártvezetés kezdte visszavonni a korábbi restrikciós intézkedéseket. Ennek fontos állomása volt az MSZMP Politikai Bizottság 1976. február 10-i ülése, ahol felülvizsgálták a háztáji termeléssel kapcsolatos addigi politikát. „A háztáji és kisegítő gazdaságok termelésében időszakonként és helyenként visszaesés következett be. Ebben döntően a háztáji termelést lebecsülő nézetek, a hibás gyakorlat, esetenként a helyi túlkapások, az anyagi érdekltség csökkenése és a felvásárlás szervezetlensége játszottak közre. A párt határozottan fellépett a termelők és a népgazdaság érdekeit egyaránt sértő jelenségekkel szemben.”⁴⁷

A legfelső szintű döntést rendeletek sora követte. Enyhült tehát a mezőgazdaságra nehezedő nyomás, amiben az is szerepet játszott, hogy az államháztartásnak minden korábbinál nagyobb szüksége volt az agrárexport devizaszerző szerepére. A konvertibilis devizákban fennálló adósságállomány minden addigi eladósodást meghaladó mértékben nőtt, s 1979-ben megközelítette a 12 milliárd dollárt.⁴⁸ Az is kiderült, a magyar gazdaság hatékonysága nem elegendő a kamatok és a törlesztő részletek előteremtéséhez, s így egy idő után az ország már azért kényszerült hiteleket felvenni, hogy törleszteni tudja a régi, nem kellően hasznosult hitelek kamatait. Ezzel bezárult az „adósságcsapda”, ami fordulatot kényszerített ki a magyar gazdaságpolitikában. A három évtizede tartó növekedés-orientált, a beruházási ráta növelésére építő stratégia ellehetetlenült, s az elsődleges célkitűzéssé az adósságszolgálat, s a külső egyensúly megteremtése vált. Ennek érdekében szigorú pénzügypolitikát (költségvetési restrikció, importkorlátozás, exportösztönzés stb.) vezettek be.

⁴⁶ Varga 2010: 441-456.

⁴⁷ MOL M-KS 288. f. 5/684. ö. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1976. február 10-ei üléséről.

⁴⁸ Honvári 2006:463-465.

Mindez világossá tette, hogy a korábbi jóléti-politikát – ami a lakossági életszínvonal lassú, de folyamatos emelését jelentette – nem tudja folytatni az állampárt. A legitimációs válságot elkerülendő, a kádári vezetés egy sajátos, pragmatikus problémakezelést készített elő. Ez gyakorlatilag azon a belátáson alapult, hogy a paternalista állam egy sor korábbi vállalását nem tudja tovább vinni, éppen ezért a második gazdaság kibővítésével megadja a lehetőséget az állampolgároknak arra, hogy maguk gondoskodjanak életszínvonaluk további emeléséről.

Ennek a váltásnak az előszele már az 1970-es évtized végén érezhető volt a sajtóban. A néhány évvel korábban még annyit bírált második gazdaság módosuló megítélése maga után vonta az abban résztvevők, köztük a faluról bejáró munkások módosuló megítélését is.⁴⁹ Az addigi hivatalos felfogás módosulásának irányát jól példázza a *Szakszervezeti Szemle* egyik korabeli cikke.

„Valószínű, hogy az üzemi munkahelyeken képzetlenségük és szemléletük miatt maradiaknak tartják őket, ugyanakkor a lakóhelyen, éppen a városban, a munkahelyen ért hatások következtében egyre inkább haladó szemléletű, jól informált munkásokká válnak. [...] A sajátos életforma egyik jellemzője a kétlakiság: az üzemben végzett munka mellett a lakóhelyen házkörűli, háztáji munkát is végeznek. A család valamelyik tagja a helyi termelőszövetkezetben dolgozik, de a vállalt munkát, a háztájit közösen végzik.” Andorka Rudolf kutatásaira hivatkozva megemlítette az újságíró, hogy az 1970-es évek végén 1 millió 700 ezer háztáji vagy kiegészítő gazdaságot tartottak számon Magyarországon. „A kétlakiság a bejárók többségére jellemző, ennek jelentős oka, hogy ezáltal is növekszik a családi jövedelem, idővel telik igényesebb lakásra, berendezésre, más egyébre. Ezzel egyidejűleg minimálisra csökken a szabadidő. A kétlakiság, úgy tűnik, a magasabb anyagi szint iránti törekvésből és a hagyományokból táplálkozik, így a földtől való elszakadás hosszabb folyamat. *Ha viszont a termelőszövetkezetek munkaerőgondjára vagy a zöldség-gyümölcs-termelés, háziállat-nevelés ismert problémáira gondolunk, akkor a kétlakiságot mint gazdasági szükségszerűséget is felfoghatjuk.*”⁵⁰ (Eredeti kiemelés.)

Egy évvel később, a *Népszava* hasábjain még egyértelműbb lenyomatát találhatjuk a kétlakiakról szóló hivatalos diskurzus átalakulásának. „A sajtóban évek óta nem szerepel az egykor elítélő jelző: »kétlaki«. Hiszen a kisgazdaságokban kifejtett többleterőfeszítés – függetlenül attól, hogy mezőgazdasági dolgozó, ipari munkás, vagy éppen értelmiségi foglalkozásúakról van szó – társadalmilag nélkülözhetetlen.”⁵¹

⁴⁹ Mind az országos, mind a helyi lapokban egyre több olyan cikk jelent meg, amely azzal foglalkozott, miként lehetne javítani a bejáró munkások életkörülményeit (pl. a közszégi boltok áruellátása vagy éppen az utazási feltételek terén).

⁵⁰ Király 1979: 47.

⁵¹ Vajda 1980: 3.

Legalább ilyen figyelemre méltó a cikk záró-bekezdésének mondanivalója. „Nem árt tisztázni: *a fejlett szocialista társadalom nem zárja ki a kisüzemek, kis szervezetek létét, sőt valószínű, hogy ezekre nagyobb számban és fokozottabban szükség lesz az egyre differenciáltabb igények kielégítésében.*”⁵² (Eredeti kiemelés.)

Az 1980-as évek elején valóban egymást követve jelentek meg azok a rendeletek, amelyek jelentősen tágitották a második és harmadik gazdaság lehetőségeit. A második gazdaság már bevált formái mellett (pl. háztáji és kisegítő gazdálkodás, kisipari, kiskereskedői tevékenység, kalákában való építkezés, stb.) megjelentek az ún. új típusú vállalkozási formák. Ezek lehetnek önálló jogi személyiséggel bíró vállalkozások (pl. kisvállalatok, kisüzemek). Az új vállalkozások többsége azonban egy már meglévő gazdasági szervezet keretén belül jött létre. Ennek tipikus formái voltak a szakcsoportok, a gazdasági munkaközösségek (GMK), a vállalati gazdasági munkaközösségek (VGMK).

Ezzel a nyitással a pártvezetés egyrészt elismerte, hogy a kétlaki életforma a munkásság körében nem bizonyult átmeneti jelenségnek, másrészt pedig innentől kezdve nem pusztán megtűrte, hanem társadalmi hasznosságára hivatkozva támogatni igyekezett ezeket a kiegészítő jövedelemszerzési formákat. Az már más kérdés, hogy a társadalmi munkaidő „önkéntes” meghosszabbításán, az önkiszákmányolás fokozásán alapuló válság-kezelés milyen következményekkel járt hosszabb távon a magyar társadalom egészségi állapotára.

FORRÁSOK

- Magyar Országos Levéltár (MOL)
 M-KS-288. f. 4. cs. Az MSZMP Központi Bizottság üléseiről készült jegyzőkönyvek. 1972. M-KS-288. f. 5. cs. Az MSZMP Politikai Bizottság üléseiről készült jegyzőkönyvek 1958., 1970., 1972., 1976.
 MOL M-KS-288.f. 15. cs. Az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottság anyagai. 1970., 1973.
 MOL M-KS-288. f. 17. cs. Fehér Lajos titkári anyagai. 1960.
 MOL M-KS-288. f. 21. cs. Az MSZMP Párt- és Tömegszervezetek Osztályának anyagai 1969.
 MOL M-KS-288. f. 28. cs. Az MSZMP Mezőgazdasági Osztály anyagai. 1959.
 Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958-1962. Budapest. 1963.
 Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye, 1959.

⁵² Uo.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf 1979: A magyar községek társadalmának átalakulása. Budapest.
- Bartha Eszter 2009: A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában, 1968-1989. Budapest.
- Belényi Gyula 2009: Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945-1965. Szeged.
- Berend T. Iván 1988: A magyar gazdasági reform útja. Budapest.
- Böhm Antal – Pál László 1985: Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma. Budapest.
- Erdei Ferenc 1986: A kétlakiság helyzete és problémái. In: Fekete Ferenc – Dzúr Magdolna (szerk.): Agrárproblémák 2. Agrárviszonyok és szövetkezetek. Budapest.
- Faragó Jenő 1972: Kettészakított világ? Népszabadság, 1972. február 17. 5.
- Farkas Gyöngyi 2010: Hatalom és falusi társadalom az 1950-es években. Tüntetések a kollektivizálás ellen. Budapest (PhD-disszertáció)
- Földes György 1989.: Hatalom és mozgalom, 1956-1989. Társadalmi-politikai erőviszonyok Magyarországon. Budapest.
- Földes György 1993: A Kádár-rendszer és a munkásság. Eszmélet, 18-19, 57-73.
- Gábor R. István – Galasi Péter 1981: A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek. Budapest.
- Honvári János 2006: XX. századi magyar gazdaságtörténet. Transzformációk, rendszerek. Budapest.
- Huszár Tibor 2004.: Beszélgetések Nyers Rezsővel. Budapest.
- Király István 1979: A bejáró dolgozók helyzetéről. Szakszervezeti Szemle, 2. 44-50.
- Kemény István 1972: A magyar munkásosztály rétegződése. Szociológia, 1. 36-48.
- Ladányi János 1977: Községekben élő munkások. Szociológia, 1. 28-41.
- Major Lajos 1959: Kétlakiak. Néhány tapasztalat Szabolcs-Szatmár megyében. Népszabadság, 1959. augusztus 28.
- Nagy József 2009: A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei, 1945-1956. Budapest.
- Ö. Kovács József 2012: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában: a vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945-1965. Budapest.
- Pápai Béla 1968: A gazdasággal rendelkező kétlaki keresők számbavétele. In: Huszár István – Dányi Dezső – Gyulai Ferenc (szerk.): A magyar hivatalos statisztika történetéből: az 5. Statisztikátörténeti Vándorgyűlés előadásai és korreferátumai. Budapest, 106-111.
- Pittaway, Mark 2005: Accommodation and the limits of economic reform: industrial workers during the making and unmaking of Kádár's Hungary. In: Hübner, P. – Kleßmann, Ch. – Tenfelde, K. (Eds.): Arbeiter im Staatsozialismus: Ideologischer Anspruch und Soziale Wirklichkeit. Zeithistorische studien (31). Köln, 453-471.
- Rákosi Mátyás 1951: A békéért és a szocializmus építéséért. Budapest.
- Soós Károly Attila 1988: Béralku és "sérelemi politika": Adalékok a mechanizmusreform 1969. évi első megtorpanásának magyarázatához. In: Miklós Tamás (szerk.): Magyar gazdaság és szociológia a 80-as években. Budapest. 89-110.
- Szakács Sándor 1998: A földosztástól a kollektivizálásig, 1945-1956. In: Gunst Péter (szerk.): A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Budapest, 285-343.
- Tóth Eszter Zsófia 2008: A fekete vonat, Cséplő Gyuri, A pártfogolt – Ingázók a dokumentumfilmekben. Eszmélet, 20. 77. 50-75.
- Vajda János 1980: Töredék munkaidő, többletjövedelem. Népszava, 1980. június 1. 3.
- Vass Henrik (szerk.) 1974: A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1967-1970. Budapest.

Varga Zsuzsanna 2006: A falusi társadalom feszültségócai az 1950-es évek közepén. *Múltunk*, 51. 4. 223-239.

Varga Zsuzsanna 2009: „Földindulás után”. A hatalom és a parasztság Magyarországon az 1960-as évek első felében. *Történelmi Szemle*, 51. 2. 1-27.

Varga Zsuzsanna 2010: Érdeklődések, lobbiharcok az MSZMP vezetésén belül az 1970-es évek elején. In: Réfi Attila – Sziklai István (szerk.): *Pártok, politika, történelem. Tanulmányok Vida István egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Budapest, 441-456.

Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest.

Závada Pál 1991: *Kulákprés. Család- és falutörténeti szociográfia. Tótkomlós, 1945–1956*. Budapest.